

JÓZEF BORÓŃ

EWOLUCJA TEORII ROZMIESZCZENIA PRZEMYSŁU W LITERATURZE NIEMIECKIEJ

Powstanie kapitalistycznej teorii lokalizacji przemysłu w drugiej połowie XIX w. i jej rozwój miał swój bezpośredni związek z nowymi zjawiskami i przemianami w gospodarce kapitalistycznej. Jest faktem bezspornym, iż szczególnie szybko i żywiołowo rozwijający się przemysł kapitalistyczny w Europie zachodniej i Stanach Zjednoczonych wykształcił różnorodne co do wielkości ośrodki przemysłowe, przyczynił się do powstania wielkich ośrodków miejskich. Nastąpił upadek wielu starych ośrodków przemysłowych i miejskich. Uwidoczniał się w sposób wyraźny przestrzenny ruch przemysłu, zmiany w warunkach życiowych ludności miejskiej i wiejskiej, zróżnicowanie w stanie zagospodarowania poszczególnych obszarów, regionów czy krajów. Niebywale szybki wzrost ludności w drugiej połowie XIX w. w stosunku do minionego okresu bardzo wyraźnie uwypuklał rolę przestrzeni w gospodarowaniu. Przestrzenne problemy gospodarowania stały się przedmiotem zainteresowania zarówno przedsiębiorców, jak i ludzi nauki w państwach szczególnie szybko rozwijającego się kapitalistycznego przemysłu. Do państw tych należały również Niemcy. Wkład niemieckiej nauki w kapitalistyczną teorię lokalizacji przemysłu jest niewątpliwie bardzo duży i dlatego stanowi ona do dnia dzisiejszego przedmiot szczególnych zainteresowań naukowych.

Racjonalność działalności zarobkowej nakazywała przedsiębiorcy kapitalistycznemu¹ w rachunku brać pod uwagę miejsce lokalizacji zakładu i przy tym rozpoznać i ustalić kryteria jego wyboru. Związek między kosztami produkcji, ceną, wielkością zysku a przestrzennym usytuowaniem zakładu produkcyjnego oraz skutki społeczno-gospodarcze określonego rozmieszczenia przemysłu stały się przedmiotem zainteresowania burżuazyjnej nauki ekonomii. Ekonomia burżuazyjna starała się wyjaśnić mechanizm sadowienia się przemysłu w określonych miejscach geograficznych i równocześnie udzielić odpowiedzi na zasadnicze pytanie racjonalnego, kapitalistycznego gospodarowania: w jaki

¹ Por. O. Lange, *Ekonomia polityczna*, t. I, Warszawa 1959, s. 156.

sposób, przy pomocy jakich kryteriów należy dokonać wyboru możliwie najbardziej ekonomicznie efektywnego miejsca lokalizacji zakładu przemysłowego? Rozważania w tej materii prowadziła niemiecka nauka zarówno w skali makroekonomicznej, jak i mikroekonomicznej. Mikroekonomiczne badania nad lokalizacją przemysłu stały się w bieżącym stuleciu integralną częścią niemieckiej nauki o przedsiębiorstwie (Betriebswirtschaftslehre). W ujęciu makroekonomicznym natomiast problematyka lokalizacji przemysłu mieściła się w nauce o gospodarstwie społecznym (Volkswirtschaftslehre). Zdaniem niniejszego opracowania jest przedstawienie rozwoju niemieckiej teorii lokalizacji jedynie w ujęciu „Volkswirtschaftslehre”.

*

Pierwsze badania nad lokalizacją przemysłu w Niemczech² oraz próby teoretycznego ujęcia przeprowadzili W. Roscher³ i A. E. F. Schäffle⁴. W. Roscher w swoich badaniach doszedł do ustalenia pewnych czynników lokalizacji, które wyprowadzał od trzech „czynników” produkcji, tj. ziemi, pracy i kapitału. Wywodził, że przy wyborze miejsca lokalizacji należy uwzględnić wielkość ubytku ciężaru surowca w procesie przetwarzania, np. ruda o wysokiej zawartości czystego metalu łatwiej znosi dalszy przewóz w kosztach produkcji niż ruda o niskiej zawartości czystego metalu. Nie usiłował jednak tego spostrzeżenia uogólnić. Badał również korzyści lokalizacji wielkich miast oraz warunki lokalizacji przemysłu, który przerabia surowce zamorskie. W wyniku swych badań postawił pewnego rodzaju reguły lokalizacji i w końcu konkludował, że o lokalizacji decyduje ten czynnik produkcji, który w głównej mierze określa cenę produktu. Sam Roscher zdawał sobie sprawę, że praca jego nie może pretendować do jakiejś teorii lokalizacji przemysłu, lecz może być traktowana tylko jako studium wstępne do takiej teorii⁵.

² Pierwszym twórcą teorii lokalizacji produkcji w Niemczech był J. H. Thünen (*Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft u. Nationalökonomie*, Hamburg 1826, Berlin 1875, Jena 1925). Jego dorobek wywarł niewątpliwie wpływ i był wykorzystany w teorii lokalizacji przemysłu, lecz z uwagi na to, że przedmiotem zainteresowania Thünera była lokalizacja produkcji rolnej, nie uwzględniamy jego poglądów w naszych rozważaniach.

³ Por. W. Roscher, *Studien über die Naturgesetze welche den zweckmässigen Standort der Industriezweige bestimmen*, w: *Ansichten der Volkswirtschaft*, t. II, 1865.

⁴ Por. A. E. F. Schäffle, *Gesellschaftliches System der menschlichen Wirtschaft*, t. II, wyd. 3, Tübingen 1873.

⁵ Roscher powiada, że chodzi mu tylko o to, by czytelnik z pracy tej wyniósł zrozumienie, iż istnieją naturalne prawa, które określają rozmieszczenie przemysłu (W. Roscher, op. cit., s. 4).

W pracy Schöfflego dostrzega się duży wpływ badań Roschera. Zajmował się on głównie lokalizacją przemysłu z punktu widzenia walki między ogólnie przeważającymi tendencjami, które powodują koncentrację przemysłu w wielkich miastach, z przeciwstawiającymi się tendencjami dekoncentracji, które ciągną przemysł do małych miast i na wieś. Schöffle również nie stworzył teorii lokalizacji przemysłu, lecz dokonał daleko posuniętej klasyfikacji różnych warunków rozmieszczenia przemysłu, co Weber⁶ nazwał surogatem teorii.

Metodycznie inaczej niż to uczynili Roscher i Schöffle, potraktował problem lokalizacji przemysłu W. Launhardt⁷. Abstrahował on od innych okoliczności i warunków, które należy uwzględniać przy ustalaniu lokalizacji jakiegoś przemysłowego obiektu i usiłował ustalić jego najbardziej celowe położenie w zależności tylko od warunków transportu⁸. Rozumiemy dzisiaj jednostronność i niesłuszność takiego podejścia, jednak stwierdzenie, że spośród wielu czynników wpływających na lokalizację rozpatrzeć należy najpierw koszty transportu w izolacji, a potem dopiero inne czynniki, jest godne uwagi nie tylko ze względu na pierwszeństwo tej myśli, lecz i z uwagi na zbieżność jej z poglądami twórcy teorii lokalizacji przemysłu A. Webera, jak i wielu innych jego kontynuatorów⁹.

Przed Weberem zagadnieniami lokalizacji przemysłu zajmowali się jeszcze inni ekonomiści¹⁰, jak A. Loria, E. A. Ross, S. Hall, W. Cunningham, czy J. B. Lewis. Godny uwagi jest przy tym fakt, że największe zainteresowanie i sukcesy w teorii lokalizacji przemysłu w tym okresie miała nauka niemiecka.

Uznana niemal za klasyczną teorię lokalizacji przemysłu stworzył A. Weber. Rozróżnił on teorię ogólną i realistyczną. Pierwszą, której

⁶ A. Weber, *Über den Standort der Industrien. Reine Theorie des Standorts*, Tübingen 1909, s. 9.

⁷ W. Launhardt, *Die Bestimmung des zweckmässigsten Standorts einer gewerblichen Anlage*, Zeitschrift des Vereins Deutscher Ingenieure, t. XXVI, 1882.

⁸ Launhardt motywuje to tym, że ustalenie lokalizacji jakiegoś zakładu przemysłowego jest z reguły w rozstrzygający sposób uzależnione od miejsca wydobycia surowców i źródeł materiałów pomocniczych oraz miejsca przeznaczenia wyprodukowanych dóbr (W. Launhardt, op. cit., s. 106).

⁹ T. Palander uważa nawet tę zbieżność jako pewien dowód rzeczowy, że koszty transportu jako punkt wyjścia rozważań nad problemem lokalizacji są szczególnie bliskie prawdy. (T. Palander, *Beiträge zur Standortstheorie*, Dissertation Stockholm, Upsala 1935, s. 139).

¹⁰ W polskiej literaturze ekonomicznej szerokiego przeglądu naukowych opracowań z zakresu lokalizacji przemysłu dokonał właściwie jako pierwszy W. Krzyżanowski, Omówił on poglądy poprzedników Webera i późniejszych ekonomistów burżuazyjnych w Europie i USA do roku 1927 (W. Krzyżanowski, *Lokalizacja przemysłu*, Kraków 1927).

celem było ustalenie przede wszystkim „czystych” praw lokalizacji przemysłowej, tzn. praw działających w każdej formie gospodarki, opracował bardzo szeroko. Drugiej teorii, której zadaniem było badanie specjalnych cech określonego systemu gospodarczego, określanej mianem „kapitalistycznej teorii lokalizacji przemysłu”, nie zdołał w swoim życiu należycie rozwinąć. Została właściwie tylko naszkicowana.

W badaniach swych posługiwał się metodą abstrakcji i izolacji. Dla poznania prawidłowości lokalizacji przemysłu dokonał Weber podziału zasadniczej działalności gospodarczej przedsiębiorstwa przemysłowego na dwa główne człony, tj. procesy produkcji i zbytu, które rozpatrywał w izolacji. Po zanalizowaniu i ustaleniu czynników lokalizacji tych dwóch członów badał związki współzależności, by na tej podstawie rozwinąć teorię ich współdziałania.

Weber sprecyzował i ustalił szereg podstawowych pojęć, jak czynnik lokalizacji, korzyść lokalizacji, surowiec powszechny (Ubiquitet), surowiec czysty (wchodzący w całości, bez straty wagi do wyrobu gotowego), surowiec wchodzący w skład produktu tylko częścią swej wagi (Grobmaterial), surowiec nie wchodzący w ogóle do wagi wyrobu gotowego (Gewichtsverlustmateriale)¹¹, izodapany, izowektory, „indeks materiałowy” (Materialindeks) i sporo innych. Tym aparatem pojęciowym operował i przy jego pomocy konstruował „czystą” teorię lokalizacji przemysłu.

Przedmiotem badań teorii Webera było głównie przedsiębiorstwo przemysłowe. Podstawowym założeniem rozważań była teza sprowadzająca się do tego, że głównym celem zabiegów i wysiłków przedsiębiorcy w wyborze miejsca lokalizacji jest minimalizacja kosztów. Należałoby przez to rozumieć, że jest to podstawowa, może nawet jedyna droga przedsiębiorcy do osiągnięcia głównego celu jego działalności zarobkowej, jakim jest osiągnięcie maksymalnego zysku.

Punktem wyjścia teorii Webera były więc koszty produkcji, dlatego też po pojęciowym rozdzieleniu czynników lokalizacji na generalne (mające znaczenie dla każdego przemysłu) i specjalne (istotne tylko dla jednej lub większej ilości gałęzi przemysłu) badał wpływ czynników generalnych na kształtowanie się kosztów produkcji pewnego, w sposób izolowany rozumianego, procesu produkcji. Wyszukał przy tym te czynniki, które usiłują przyciągnąć ten proces produkcji i zbytu na jakiś geograficznie określony punkt. W ten sposób dokonał geograficznego określenia głównej siatki rozmieszczenia przemysłu-. Weber twierdził, że dla określenia takiej siatki rozmieszczenia geograficznego konieczne jest

¹¹ Dał przez to Weber ciekawą klasyfikację surowców, mającą zastosowanie w badaniach lokalizacji.

tylko poznanie generalnych czynników regionalnych oraz ich skutków działania. Dla teorii czystej mogą mieć zastosowanie tylko generalne czynniki lokalizacji¹². Koszty produkcji rozpatrzył z punktu widzenia przestrzeni i stwierdził, że od położenia geograficznego zależne są tylko koszty transportu, koszty pracy oraz zaopatrzenia w materiały i siłę.

Na powyższej podstawie doszedł Weber do stwierdzenia, że teorii potrzebne są tylko dwa generalne czynniki regionalne, tj.:

1. koszty transportu,
2. koszty pracy.

Pozostałe czynniki sprowadził do jednego, który nazwał aglomeracją. W dalszych rozważaniach wyniósł przekonanie, że jednak rozstrzygające znaczenie dla lokalizacji posiada czynnik transportu i w tym kierunku rozwijał swą teorię niezmiernie szczegółowo. Orientacja transportowa stała się zasadniczą i najbardziej bogatą częścią teorii czystej Webera.

Posługując się niezbędnym uproszczeniem w najbardziej syntetycznym określeniu teorii Webera, można powiedzieć, że w zrozumieniu teorii czystej o geograficznym rozmieszczeniu przemysłu decydować będzie zawsze w ostateczności koszt transportu surowców, materiałów oraz wyrobu gotowego. Dla dokonania wyboru miejsca lokalizacji przemysłu punktem wyjścia powinna być analiza kosztów produkcji, analiza czynników lokalizacji decydujących o ich wysokości, przy czym szczególnie ważyć będą czynniki rozstrzygające o wysokości kosztów transportu.

W ciągu roku od ukazania się pracy Webera głos zabrali wybitniejsi ekonomiści niemieccy.

L. Bortkiewicz¹³ ustosunkował się zasadniczo tylko do metody zastosowanej w teorii lokalizacji. Zbadał matematycznie geometryczne konstrukcje i wywody Webera i wykazał, że w wielu przypadkach metoda Webera nie daje żadnej możliwości konstruktywnego ustalenia miejsca lokalizacji. W konkluzji stwierdził, że zastosowana przez Webera metoda jest bezużyteczna. Tego rodzaju krytyka przesądzała w oczach L. Bortkiewicza podstawową wartość całej teorii.

W. Sombart¹⁴, omawiając dedukcyjny charakter teorii Webera, uważał, że prawa teorii czystej nie mówią nic o rzeczywistości, lecz mogą być tylko środkiem orientacji w rzeczywistości. Dalej podważał on „czysty” charakter teorii stwierdzając, że już przez sam fakt ujęcia różnic w kosztach siły roboczej staje się ona kapitalistyczną teorią.

¹² A. Weber, op. cit., s. 17.

¹³ L. Bortkiewicz, *Eine geometrische Fundierung der Lehre vom Standort der Industrie*, Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, t. XXX, 1910 — szczególnie s. 763.

¹⁴ W. Sombart, *Einige Anmerkungen zur Lehre vom Standort der Industrien*, Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, t. XXX, 1910.

Godne przytoczenia są uwagi Sombarta w sprawach czynników lokalizacji. Podniósł on silnie złożoność działania poszczególnych czynników i pod tym kątem widzenia dokonał podziału miejsca lokalizacji. Rozróżnił dwa główne rodzaje miejsca lokalizacji:

1. związane miejsca lokalizacji,
2. wolne miejsca lokalizacji (niezwiązane miejsca lokalizacji).

Przez związane miejsca lokalizacji rozumiał te, których nie można zmienić, a więc powstałe uprzednio przy złożach surowcowych, ośrodkach pracy czy w miejscach konsumpcji. Natomiast w drugim rodzaju miejsc lokalizacji ujmował wszystkie, te, w których uwidacznia się pełna dynamika działania czynników lokalizacji. Lokalizację niezwiązaną usystematyzował następująco:

1. racjonalna lokalizacja — wybierana według celowości z kapitalistycznego stanowiska i na podstawie wolnej decyzji wyboru,
  - a) jakościowa lokalizacja — nie opierająca się na korzyściach wynikających z kosztów,
  - b) lokalizacja określana kosztami produkcji,
2. nieracjonalna lokalizacja — nie wybierana na podstawie zasad kapitalistycznej kalkulacji,
  - a) absolutnie nieracjonalna — którą można wytłumaczyć tylko brakiem przemyslenia czy świadomości,
  - b) relatywnie irracjonalna — przy której nie występowała wolna decyzja, albo coś innego określało podstawy gospodarcze. .

Swoimi uwagami wniósł Sombart nie tylko słowa krytyki, ale i nowe spojrzenie na problemy lokalizacji.

Uczniowie Webera¹⁵ zajęli się głównie badaniem lokalizacji poszczególnych gałęzi przemysłu. Rozwijali teorię, natomiast bądź przez krytykę teorii czystej, bądź przez koncepcję odmiennego ujęcia teorii lokalizacji, ci ekonomiści, którzy nie byli jego bezpośrednimi wychowankami. O. Engländer¹⁶ w swoich pracach opierał się na teorii Webera, lecz po krytycznej ocenie postawił własne koncepcje. Próbował on włączyć teorię lokalizacji w teorię cen. W istocie rzeczy poglądy Engländera można by nazwać zmodyfikowaną teorią Webera.

¹⁵ Spośród nich wymienić można: A. Link, *Die Lederindustrie*, 1913; C. Christiansen, *Chemische u. Farbenindustrie*, 1914; W. Haenger, *Standortgeschichte der deutschen Musikinstrumentenindustrie*, 1919; E. Salomon, *Die Papierindustrie des Riesengebirges in ihrer Standortmässigen Bedingtheit*; E. Kahl, *Die deutsche Kohlensäurenindustrie vom Standpunkt der Standortlehre*, 1921; oraz R. Hammer, *Der Standort der deutschen Bijouterieindustrie*, Tübingen 1922.

¹⁶ O. Engländer, *Theorie des Güterverkehrs und der Frachtsätze*, Jena 1924; *Kritisches und Positives zu einer allgemeinen reinen Lehre vom Standort*, *Zeitschrift für Volkswirtschaft und Sozialpolitik*, Neue Folge, t. V, 1926.

Na podobnym stanowisku co Engländer stanął A. Predöhl¹⁷, opowiadając się za włączeniem problematyki teorii lokalizacji w ogólną teorię cen. W badaniach swoich oparł teorię lokalizacji na ogónoekonomicznej zasadzie substytucji czynników produkcji, przy których następuje minimalizacja kosztów. Stał się przez to współtwórcą nowego kierunku w teorii lokalizacji¹⁸. Była to próba nowego ujęcia teorii lokalizacji w wyniku krytyki teorii Webera.

Engländer i Predöhl są najwybitniejszymi niemieckimi przedstawicielami „nowych teorii”, które za punkt wyjścia przyjęły zagadnienia zbytu, chłonność rynku oraz kształtowanie się cen. Wiążą one teorię lokalizacji z teorią rynku, z teorią cen i prowadzą do wniosku, że miejsce zbytu, rynek są zasadniczą podstawą decyzji lokalizacyjnych.

Istotną cechą różniącą „nowe teorie” od tradycyjnych teorii, których klasycznym reprezentantem nazwać można Webera, jest ich dynamiczne ujęcie. Drugą cechą teorii lokalizacji nietradycyjnych jest uwzględnienie historycznego aspektu zjawisk lokalizacji. W tym kierunku idą prace N. Creutzburga¹⁹ i H. Ritschla²⁰.

Badanie lokalizacji w przekroju historycznym stanowiło dla Creutzburga rzecz najważniejszą. Opowiadał się za empirycznym badaniem zjawiska lokalizacji przemysłu a nie w czystej abstrakcji, badaniem w ruchu i w długich okresach czasu, a nie statycznie lub w krótkich okresach. Jego zdaniem, tylko takie postępowanie badawcze pozwoli na właściwe zrozumienie i wyjaśnienie zjawiska lokalizacji i na tym gruncie wykazywał, że weberowska aglomeracja w historycznym ujęciu odbiega w rzeczywistości daleko od pojęcia i mechanizmu aglomeracji w teorii czystej²¹. W metodzie badań lokalizacji sugerował konieczność badania najpierw regionalnej koncentracji, a potem dopiero lokalizację szczegółową. Wynikałoby z tego, że Creutzburg dostrzegał ogólnogospodarcze związki regionu, związki między regionami i na ostatnim szczeblu wewnętrzne związki lokalizacji przemysłu danego regionu. Jest to o tyle ciekawe, że najnowsze teorie kapitalistyczne lokalizacji przemysłu starają się ująć ten problem możliwie szeroko.

Przy omawianiu empirycznej i historycznej metody badań Creutz-

¹⁷ A. Predöhl, *Das Standortsproblem in der Wirtschaftswissenschaft*, Weltwirtschaftliches Archiv, t. XXI, 1925.

¹⁸ Kierunek ten reprezentował również Gustaw Cassel, a w Polsce opowiedział się za nim W. Krzyżanowski.

¹⁹ N. Creutzburg, *Das Lokalisationsphänomen der Industrien, Am Beispiel des Nordwestlichen Thüringer Waldes*, Stuttgart 1925. Praca w Polsce mało znana. Jej wartość podnosi W. Krzyżanowski (op. cit.).

²⁰ H. Ritschi, *Reine und historische Dynamik des Standortes der Erzeugungszweige*, Schmollers Jahrbuch, t. 51, cz. 2 tomu, 1927.

²¹ N. Creutzburg, op. cit., s. 295—298.

burg wskazywał dobitnie na potrzebę odpowiednich danych statystycznych materiałów źródłowych i trudności związane z ich wykorzystaniem. Zmiany w strukturze przestrzennej przemysłu w ich historycznym przebiegu analizował szczegółowo starając się ustalić decydujący wpływ poszczególnych czynników lokalizacji. Dokonał klasyfikacji czynników lokalizacji i sprawdził ich działanie jako korzyści ekonomicznych ustalonych przez Webera. Doszedł do wniosku, że czynnikami kosztów materiałowych, transportu, pracy i aglomeracji nie da się wytłumaczyć przyczyn danego układu lokalizacji. Twierdził, że istnieje wiele wariantów tej samej wielkości korzyści ekonomicznych w wielu miejscach geograficznych, a ponadto inne przemysły znajdują w określonej miejscowości równe warunki²².

H. Ritschl rozważał również historycznie problem lokalizacji, posługując się określonymi stopniami rozwoju gospodarki. Wyróżniał na przykład: przejście z gospodarki wiejskiej do miejskiej, z miejskiej do terytorialnej i z terytorialnej do gospodarki narodowej i gospodarki światowej. Ritschl badał lokalizację w ujęciu dynamicznym, uwzględniając jako podstawę wyjściową gospodarkę rynkową²³. Sprzeciwiał się włączeniu przez Engländera teorii lokalizacji w teorię cen. W swej „czystej” dynamice badał oddziaływanie grupy czynników lokalizacji i zmiany wpływu danego czynnika na miejsce lokalizacji. Dał w ten sposób teoretyczne podstawy do wyjaśnienia zjawiska przemieszczenia przestrzennego przemysłu. Zwracał uwagę, że wraz ze spadkiem kosztów transportu wzrasta krąg gospodarczy i obejmuje on nowe złoża surowców i materiałów oraz miejsca zbytu jak i rynki pracy. To powoduje konieczność pewnego rozwarstwienia starych miejsc lokalizacji według nowych optymalnych miejsc lokalizacji. Ritschl podawał również elementy grawitacji przemysłu do określonych miejsc lokalizacji. Uwzględnił wśród nich takie, jak np. stopa procentowa, renta gruntowa, podatki, obciążenia socjalne, preferencje przedsiębiorcy, siła robocza i korzyści specjalne²⁴.

Należy z kolei również wspomnieć o poglądach szwedzkiego ekonomisty T. Palandera²⁵, który w sposób stanowczy odrzucił teorię Webera. Uważał on mianowicie teorię Webera za naukę o wyborze miejsca lokalizacji z punktu widzenia kapitalistycznego przedsiębiorcy i to naukę

²² Ibidem.

²³ Por. H. Ritschl, *Aufgabe und Methode der Standortslehre*, Weltwirtschaftliches Archiv, t. 53, 1941.

²⁴ Por. H. Ritschl, op. cit., s. 826.

²⁵ T. Palander, *Beiträge zur Standortstheorie*, Upsala 1935. Praca Palandera jest wynikiem wpływu niemieckich teorii lokalizacji i stała się równocześnie częścią jej dorobku.

traktującą zjawiska lokalizacji przemysłu w stanie statycznym. Stanął na stanowisku niezbędnej zgodności wymogów teorii z wymogami rzeczywistości. Ponieważ rzeczywistość jest z natury dynamiczna, stąd statyczna teoria cen, konkludował, nie jest w stanie wyjaśnić zjawisk przestrzennego kształtowania się rzeczywistości. Domagał się dynamicznej teorii, która ujmowałaby geograficzne rozmieszczenie produkcji w przebiegu rozwoju gospodarczego.

T. Palander skoncentrował swoją uwagę głównie na problemy wpływu czynnika transportu na rozmieszczenie w dynamice jego działania. Przeprowadził szczegółowe rozważania z uwzględnieniem ciężaru określonego rodzaju przewożonych towarów, rodzajów transportu, kształtowania się taryf przewozowych itd. W konsekwencji jednak tylko zmodyfikował i rozwinął dawną orientację transportową Webera. W tej dziedzinie wkład Palandera w kapitalistyczne teorie lokalizacji jest bardzo duży.

Z pozostałych ekonomistów niemieckich okresu międzywojennego na uwagę zasługują prace Pfannschmidta²⁶, Kellera²⁷, Lehmana²⁸ i Bülowa²⁹. Wszyscy oni podnosili konieczność traktowania problemów lokalizacji z punktu widzenia ogólnopaństwowego, z punktu widzenia gospodarki narodowej. Wskazywali na rolę państwa i potrzebę planowego kierowania rozmieszczeniem przemysłu, z uwagi na społecznie ujemne skutki, jakie przyniosła żywiołowa lokalizacja oparta na prywatno-kapitalistycznych celach gospodarowania w XIX i XX w. Postulowali stworzenie i rozwinięcie nauki polityki lokalizacji, która będzie niezbędna dla należytego spełnienia funkcji gospodarczej państwa kapitalistycznego. Pfannschmidt, uzasadniając potrzebę polityki lokalizacji i omawiając formy kapitalistycznej gospodarki regulowanej, wyraźnie stwierdza, że tym formom gospodarki przeciwstawić można jedyny system planowej gospodarki i polityki lokalizacji Związku Radzieckiego³⁰.

W wymienionych pracach poświęca się wiele miejsca problemowi przyszłościowej lokalizacji przemysłu w związku z koniecznością usunięcia niebezpieczeństw, jakie zrodziły wielkie skupiska miejskie, obszary gospodarczo niedorozwinięte, i to natury zdrowotnej, ekonomicznej, politycznej i socjalnej. Moment polityczny znajduje szczególną wymowę np. w pracy Kellera, który zajął się zagadnieniem deglomeracji wielkich

²⁶ W. Pfannschmidt, *Standort, Landesplanung, Baupolitik*, Berlin 1932.

²⁷ R. Keller, *Die Verlagerung der grosstädtischen Industrie*, Leipzig 1938.

²⁸ M. R. Lehmann, *Industrielle Standortlehre gestern und heute*, „Reichsplanung", 1955, z. 12.

²⁹ Fr. Bülow, *Zur Standortstheorie des Wirtschaftsliberalismus*, Raumforschung und Raumordnung, 1937, z. 9.

³⁰ Por. Pfannschmidt, op. cit., s. 84.

skupisk przemysłu w miastach. Keller³¹ upatrywał w tym niebezpieczeństwo zagrożenia ustroju kapitalistycznego. Kiedy zastanawiał się nad warunkami bytowania proletariatu wielkomiejskiego, wskazywał na trudne warunki życiowe, izolację od przyrody, znikome możliwości wypoczynku, psychikę mas ludzkich nie posiadających żadnej własności i ich podatność na wpływy ideologiczno-polityczne. W tym miejscu uzasadniał, że proletariat jest w takich warunkach podatny na wpływy komunistyczne. Jako środek „zaradczy” widział deglomerację przemysłu i możliwie daleko idące rozproszenie na wsi przez powstanie osiedli przemysłowych. W mniejszych miastach, a szczególnie w osiedlach proletariatu nie wystąpi w wielkiej masie, uzyska lepsze możliwości zniesienia wahań koniunkturalnych, lepiej będzie można wykorzystać wolną siłę roboczą rodziny robotniczej i związać ją z miejscem, przez udostępnienie jej na własność działki ziemi i budynku mieszkalnego. W konsekwencji takiego rozeznania i poglądu doszli niektórzy do wniosku, że jądrem polityki lokalizacji przyszłości będzie nowa więź między miastem i wsią³².

Świadomość ujemnych skutków gospodarczych, socjalnych i politycznych prywatno-kapitalistycznego i żywołowego rozmieszczenia stanowiły główne przesłanki tego, że ekonomiści niemieccy w pierwszym rządzie zajęli się problemami przemieszczenia przemysłu, deglomeracji, polityki lokalizacji, zagadnieniem ogólnych związków rozmieszczenia poszczególnych regionów, związków międzygałęziowych i urbanizacji z osadnictwem. Faktem jest, że w pracach tego okresu wybijają się na czoło wymienione wyżej zagadnienia przy równoczesnym odrzuceniu teorii Webera jako nieprzydatnej. Na uwagę zasługują również twierdzenia o konieczności uwzględnienia w lokalizacji przemysłu wymogów techniki i taktyki wojennej. Przesłanki do prawidłowej decyzji lokalizacji w tej materii dać powinna nauka obrony lotniczej, postęp techniki rewolucjonizuje bowiem metody działań wojennych i w przyszłości szczególna rola przypadnie lotnictwu.

Tego rodzaju twierdzenia, jak i już poprzednio wymienione wskazują, że nowe teorie kapitalistycznej lokalizacji w Niemczech okresu międzywojennego traktowały lokalizację jako zjawisko złożone, uzależnione od działania wielu czynników, wśród których czynniki społeczno-polityczne

³¹ „Die anonyme Masse in die der Einzelne flieht, wirkt auf Geist und Charakter gerade deshalb so ungünstig weil ihr Ruf und ihr Geschrei durch ihre Zahl vervielhaft wird. Ihr Ruf wird gefährlich für das Gemeinwesen, wen arme und darrende Massen, die nichts zu verlieren haben als ein trauriges Leben, durch kommunistische Wählerheit aufgesetzt, dem glauben verfallen, die bestehende stattliche Ordnung sei schuld an ihrem Elend” (R. Keller, op. cit., s. 10).

³² Por. H. Bechtel, *Systematik der Siedlungsplanung in Deutschland, Beiträge zur städtischen Wohn- und Siedelwirtschaft*, Schriften des Vereins für Sozialpolitik nr 177, t. II, s. 358.

odgrywają poważną rolę. Kryterium społecznego optimum miejsca lokalizacji, planowość jako podstawa decyzji lokalizacji oraz kompleksowość rozmieszczenia stanowiły zasadniczy trzon zainteresowań teorii. Dorobek literatury niemieckiej w teorii lokalizacji przemysłu w omawianym okresie wieńczy dzieło A. Lösch³³, wydane już w czasie drugiej wojny światowej. Wartość pracy stawia ją w rzędzie najbardziej reprezentatywnych nie tylko dla „szkoły niemieckiej”, ale również dla wszystkich kapitalistycznych teorii lokalizacji; uznaje się ją ogólnie jako opracowanie klasyczne. A. Lösch wykorzystał dorobek całej literatury niemieckiej. Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, iż w przeciwieństwie do innych opracowań ekonomistów niemieckich z okresu hitleryzmu, praca Lösch³⁴ pozbawiona jest nacjonalizmu niemieckiego oraz nie jest przepojona ideologią niemieckiego narodowego socjalizmu. Stanie na gruncie „wolności gospodarczej” wskazywałoby, że Lösch jako uczeń Schumpetera, znając założenia nauki marksistowskiej, związany był silnie z liberalną szkołą ekonomiczną. Równocześnie głoszenie w tym czasie tez liberalizmu gospodarczego uznać można by jako pewnego rodzaju swoiste przeciwstawienie się idei narodowego socjalizmu.

A. Lösch nie zajmował się wyłącznie lokalizacją przemysłu. Rozpatrywał ją w osobnej części pracy, ale w ramach całości kształtu rozmieszczenia sił wytwórczych w kapitalizmie. Rozróżniał lokalizację z punktu widzenia jednostki (poszczególnego przedsiębiorcy) i ogólną (całości gospodarki narodowej). Oddzielał problem lokalizacji rzeczywistej od pożądaney, przy czym uważał, że wkraczanie w problemy przyszłości, tzn. pożądanego w przyszłości zlokalizowania zakładu, jest rzeczą niebezpieczną³⁴. Zasady wyboru miejsca lokalizacji uzależniał od tego, czy rozpatruje się to z punktu widzenia jednostki gospodarczej, czy całości gospodarstwa narodowego. Jednostka wybiera miejsce lokalizacji według indywidualnych korzyści. W ogólnej lokalizacji natrafia się na fundamentalną siłę określającą lokalizację, która przejawia się w tendencji wyrównywania się jednostkowych korzyści gospodarczych, a przy wolnym rynku — maksymalizacją zysków samodzielnych (niezależnych) jednostek gospodarczych³⁵.

Między ogólną i szczegółową (jednostkową) nauką lokalizacji mieści się, zdaniem Lösch³⁵, nauka G regionach gospodarczych. Uwzględnia ona związek między wszystkimi producentami i spożywcami tego samego dobra oraz związki między producentami różnych dóbr co najmniej tak

³³ Por. A. Lösch, *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft*, Jena 1944, Verlag Gustav Fischer, wyd. 1 i 2, Jena 1940. Aktualnie ukazało się polskie tłumaczenie II wydania z pracy A. Lösch³⁴, pt. *Gospodarka przestrzenna*, Warszawa 1961.

³⁴ Ibidem, s. 2.

³⁵ Ibidem, s. 4.

dalece, jak są one istotne dla budowy stolicy i głównych arterii komunikacyjnych. Problemowi regionów oraz miast i osiedli poświęcił Lösch wiele uwagi. Rozważał je wnikliwie i szeroko. Jakkolwiek układ przestrzenny sieci jednostek produkcyjnych, ich powiązania gospodarcze i korzyści wspólnej lokalizacji oraz sieć osadnicza zajęły głównie uwagę Löscha i w tym leży może jego największy dorobek, to podnieść wypada w równym stopniu wartość jego rozważań nad problemem wyboru.

Lösch, podobnie jak i inni ekonomiści, odrzucił teorię Webera. Dokonał tego po uprzednim teoretycznym wykazaniu wadliwości i niesłuszności założeń. Tok jego rozumowania wygląda następująco: Ogólna formuła wyboru miejsca lokalizacji zależy od tego, od ilu czynników oddziałujących w rzeczywistości musimy abstrahować przy decyzji. Wyłączyć należy wpływy nieregularne, gdyż tylko regularny wpływ da się ująć w formułę. Przedsiębiorca kapitalistyczny dokonuje wyboru z punktu widzenia maksymalnego zysku. Znow zysk, dochód, zależy z kolei od wielu nieregularności i z tego powodu teorie lokalizacji (a szczególnie Weber), traktując zjawisko statycznie, a popyt jako nieelastyczny, zakładał, że granica obszaru lokalizacji, w przeciwieństwie do sąsiedniej konkurencji, ustalała się raz na zawsze. Wtedy zakład musiałby znajdować się w miejscu najniższych kosztów wytworzenia. Koszty wytworzenia zależą jednak od miejscowych nieregularności różnych cen i wymaganych ilości czynników produkcji lub produktów. Jeśli się rozbije te nieregularności, pozostanie tylko minimalizacja kosztów transportu. Koszty transportu wykazują prawie zawsze przestrzenne regularności i dlatego orientacja transportowa stanowiła jądro panującej nauki lokalizacji³⁶. Ale — powiada Lösch — skonstruowane izodapany, izowektory itp. okazują się mało przydatne do decyzji wyboru miejsca lokalizacji, jeśli się chce ustalić miejsce największego zysku nominalnego w przeciwieństwie do miejsca najniższych kosztów wytworzenia. Należy bowiem uwzględnić nie tylko podaż, ale również popyt. A jest sprawą oczywistą, że w poszczególnych miejscowościach występuje nie tylko zróżnicowanie kosztów produkcji, lecz także można wywozić z nich różne ilości wyrobów gotowych, w zależności od popytu na rynku zbytu. Popyt w rzeczywistości nie jest wielkością stałą, lecz także przez zmienną wielkość rynku zbytu staje się funkcją ceny. Wolna gra sił nawet w idealnych warunkach zapewnia tylko w statyce najlepszy ekonomicznie rezultat³⁷. W dynamice nie ma mowy o żadnej optymalnej lokalizacji, gdyż nie znamy przyszłości.

Okazuje się więc, że nie ma jednoznacznego naukowego rozwiązania

³⁶ Ibidem, s. 29.

³⁷ Ibidem, s. 29.

problemów lokalizacji poszczególnych jednostek gospodarczych. Jest tylko praktyczne rozwiązanie przez próby. Stąd chybiły celu usiłowania Webera i następców, zmierzające do systematycznego i pełnego naukowego rozwiązania tego problemu. Nie pozostaje nic innego, jak ograniczyć się do badania oddziaływania minimum czynników lokalizacji i ich współdziałania w rzędzie typowych, jak również bardzo uproszczonych przypadków, co może być pomocne zawsze przy traktowaniu praktycznych zagadnień lokalizacji, to znaczy musi ułatwić próby. Sam jednak brak regularności tego rodzaju typowanych sytuacji uniemożliwia systematyczne przedstawienie odpowiednich rozwiązań, a nieregularność stosunków w każdym konkretnym przypadku uniemożliwia w ogóle jego naukowe postawienie³⁸. Tak jak w lokalizacji rolnictwa nie ma możliwości ustalenia ogólnej formuły, tak i w przemyśle nie można tego dokonać. Trudno bowiem przewidzieć w poszczególnym przypadku siłę działania czynników³⁹.

Lösch zdaje sobie sprawę, że uproszczone modele nie dadzą rozwiązań w ustaleniu ogólnych prawideł lokalizacji, ponieważ rzeczywistość jest bardzo złożona⁴⁰. W rozważaniach swoich stosował metodę równań równowagi ogólnej opartej na szkole lozańskiej ekonomii burżuazyjnej, której przedstawicielami są Walras i Pareto, stąd i jego wnioski mówiące, że w jednostkowej lokalizacji nie można rozważać wewnętrznych współzależności lokalizacji. W rozważaniach tych prawie zawsze narzuca się konieczność wejścia na ogólne współzależności. Na rynku wolnym przy jednakowych warunkach nie ma dla przedsiębiorcy pola wyboru lokalizacji. Praktycznie problem ten ma tylko znaczenie w okresie przejścia do równowagi, a w warunkach równowagi tylko dla tych przemysłów, w których pewną rolę odgrywają różnice naturalne lub różnice w czynniku ludzkim, albo jeśli produkcja jednego przedsiębiorcy jest przeważająca w stosunku do całej gałęzi przemysłu⁴¹.

Mimo mocno krytycznej oceny sprawności funkcjonowania kapitalistycznej gospodarki wolnorynkowej, A. Lösch oparł swoje teoretyczne wywody na gruncie trwałości jej istnienia.

*

W rozwoju teorii lokalizacji przemysłu w Niemczech do drugiej wojny światowej można wyróżnić dwie zasadnicze fazy. Pierwsza zamyka się czołowym osiągnięciem Alfreda Webera. Druga faza nastąpiła po ukazaniu się pracy Webera i trwa zasadniczo do chwili obecnej»

³⁸ Ibidem, s. 31.

³⁹ Ibidem, s. 62.

⁴⁰ Ibidem, s. 63—69.

⁴¹ Ibidem, s. 3.

Konstrukcje teoretyczne pierwszej fazy bazowały na kapitalizmie wolnokonkurencyjnym. Odznaczały się one za daleko posuniętą abstrakcyjnością, traktowały problem lokalizacji w sposób zbyt uproszczony i statyczny. W zjawiskach lokalizacji przemysłu nie dostrzegano ich społecznego uwarunkowania i wszechstronnej współzależności. Teorie pierwszej fazy określane są mianem „teorii tradycyjnych”⁴².

W drugiej fazie bazę rozważań stanowił kapitalizm monopolistyczny. Krytyka teorii Webera dostarczała zasadniczych przesłanek do dalszych badań i rozwijania nowych poglądów. Krytyka teorii czystej rozpoczęła drugą fazę i w jej wyniku nastąpiły istotne ulepszenia teorii Webera. W końcu jednak doszło do zdecydowanego odrzucenia tej teorii.

Teorie nietradycyjne (nowe) uwzględniały złożoność zjawiska lokalizacji przemysłu i jego aspekt społeczno-gospodarczy. Traktowały one lokalizację przemysłu w ujęciu historycznym, dynamicznym i przywiązywały dużą wagę do badań empirycznych. W nietradycyjnych teoriach lokalizacji przemysłu w Niemczech wydzielić można kierunek stojący na gruncie trwałości kapitalizmu wolnokonkurencyjnego, reprezentowany głównie przez A. Löscha. Drugi kierunek, oparty na daleko posuniętym interwencjonizmie państwa, negującym w gruncie rzeczy kapitalizm wolnokonkurencyjny, tkwił korzeniami w ideach niemieckiego narodowego socjalizmu, w idei nazizmu.

Ewolucja poglądów teoretycznych na rozmieszczenie przemysłu pozostawała niewątpliwie w określonym związku z warunkami społeczno-politycznymi, z ideami politycznymi, jak i z samym rozwojem sił wytwórczych. W Niemczech istniały specyficznie sprzyjające warunki społeczne, w których rozwijał się kapitalizm państwowy. Zrozumiały staję się więc szczególniejszy rozwój poglądów teorii rozmieszczenia opartych na gruncie interwencjonizmu państwowego, na gruncie negacji kapitalizmu wolnokonkurencyjnego. Dorobek tego kierunku zasługuje na baczniejszą uwagę zarówno ze względu na zwiększającą się współcześnie tendencję interwencjonizmu państwowego, jak i ze względu na stosunkowo wczesne zwrócenie uwagi na sprzeczność prywatno-kapitalistycznego wyboru lokalizacji z interesem ogólnym, ze względu na rozpatrywanie zjawiska lokalizacji z punktu widzenia społecznej racjonalności gospodarowania, społecznej rentowności, dynamiki rozwoju, względów socjalnych oraz założeń społeczno-politycznych państwa.

Powyższe momenty wskazują na pewną analogię i podobieństwo do założeń socjalistycznej teorii lokalizacji, co nie upoważnia jednak do utożsamienia jednych założeń z drugimi. Niemieccy ekonomiści zdawali

⁴² Por. K. Secomski, *Wstęp do teorii rozmieszczenia sił wytwórczych*, Warszawa 1956, s. 7–20.

sobie sprawę i doceniali znaczenie czynników polityczno-społecznych w lokalizacji przemysłu, rozumieli złożoność mechanizmu rozmieszczenia przemysłu i konieczność stosowania w wyborze miejsca lokalizacji rachunku społecznej efektywności, a nie indywidualno-kapitalistycznej. Równocześnie jednak zakładali niezmiennność ustroju kapitalistycznego i możliwość społecznie racjonalnej lokalizacji przemysłu bez konieczności zmiany stosunków produkcji. Podobieństwo i analogię założeń oraz metody upatrywalibyśmy jako rezultat ewolucyjnego przesunięcia ciężaru badań naukowych z metod dedukcyjnych na metody analityczno-empiryczne. Apologetyczny charakter nowszej teorii lokalizacji kapitalistycznego przemysłu w Niemczech przed drugą wojną światową w znacznym stopniu wykluczał w pełni obiektywne i konsekwentne poznanie naukowej rzeczywistości, a przez to umożliwienie przebudowy i ukształtowania w pełni społecznie racjonalnego rozmieszczenia przemysłu. Nie można jednak odmówić nowszym teoriom ich charakteru postępowego oraz pewnych trwałych osiągnięć, które mogą być również odpowiednio wykorzystane w socjalistycznej nauce lokalizacji przemysłu.